

Mahliyo JO'RAYEVA,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitetitayanch doktoranti

E-mail: mjurayeva093@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-6255-3008

F.f.d., professor A.Erkinov taqrizi asosida

XX ASR II YARMI O'ZBEK G'AZALLARINING SHAKLIY TASNIFI

Annotatsiya

G'azal janrining taraqqiyot tendensiyalariga e'tibor berilsa, unda turkiy she'riyat g'azalning rivojlanishida yangi va o'ziga xos bosqich bo'lganining guvohi bo'lamiz. G'azallarning muayyan hudud va davr ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy va hissiy-falsafiy qarashlarini ifoda etishda tutgan o'rni muhimdir. O'zbek she'riyatida XX asr II yarmida yaratilgan g'azallarni tematik, struktural va poetik jihatdan tahlil etish ushbu davrning ijtimoiy-siyosiy va adabiy-estetik tamoyillarini o'rganishga yordam beradi. Turli davrda farqli turlarga ajratilgan g'azal shakli mazkur asrga kelib qanday o'zgarishlarga uchragani va ularning o'ziga xosligi nimalarda namoyon bo'lishi maqolada ilmiy asoslangan. Davr g'azallarini tasniflashda O.Nosirov, R.Orzibekov, D.Yusupova, H.Homidiy va boshqa olimlarning g'azal janri tasnifiga oid fikrlariga tayanilgan. Ilmiy izlanishlar natijasida ushbu janr formal jihatdan yetti turga ajratib o'rganilgan. Bular: 1) oddiy g'azal; 2) g'azali qit'a; 3) g'azali musajja'; 4) g'azali muvashshah; 5) g'azali qo'shmuvashshahi ta'rix; 6) g'azali zulqofiyatayn; 7) g'azali zulradifayn. **Kalit so'zlar:** g'azal, oddiy g'azal, g'azali qit'a, g'azali musajja', g'azali zulqofiyatayn, g'azallar kombinatsiyasi.

FORMAL CLASSIFICATION OF UZBEK GHAZALS OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Annotation

If we pay attention to the development trends of the ghaza genre, we will witness that Turkic poetry was a new and unique stage in the development of the ghazal. The role of the ghazals in expressing the socio-political, moral-educational and emotional-philosophical views of a particular region and period is important. Thematic, structural and poetic analysis of ghazals created in the second half of the 20th century in Uzbek poetry helps to study the socio-political and literary-aesthetic principles of this period. The article scientifically demonstrates how the ghazal form, which was divided into different types and different periods, has changed by this century and what their uniqueness is manifested in. The classification of ghazals of the period is based on the ideas of O.Nosirov, R.Orzibekov, D.Yusupova, H.Homidiy and other scholars on the classification of the ghazal genre. As a result of scientific research, this genre has been formally divided into seven types. These are: 1) ordinary ghazal; 2) ghazal qit'a; 3) ghazal musajja'; 4) ghazal muvashshah; 5) ghazal qoshmuvashshahi tarikh; 6) ghazal zulqafiyatayn; 7) ghazal zulradifayn.

Key words: ghazal, ordinary ghazal, ghazal qit'a, ghazal musajja', ghazal zulqafiyatayn, combination of ghazals.

ФОРМАЛЬНАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ УЗБЕКСКИХ ГАЗЕЛЕЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

Аннотация

Если обратить внимание на тенденции развития жанра газели, то мы увидим, что тюркская поэзия была новым и уникальным этапом в развитии газели. Важна роль газелей в выражении общественно-политических и нравственно-воспитательных и имоционально-философских взглядов конкретного региона и периода. Тематический, структурный и поэтический анализ газелей, созданный во второй половине XX века в узбекской поэзии, помогает, изучить общественно-политические и литературно-эстетические принципы этого периода. В статье научно рассматривается, как изменилась к настоящему столетию форма газели, которая в разные периоды делилась на различные виды, и в чем проявляется их уникальность. Классификация газелей этого периода основана на идеях О.Носирова, Р.Орзибекова, Д.Юсуповой, Х.Хомидий и других ученых относительно классификации жанра газели. В результате научных исследований этот жанр был формально разделен на семь типов. Это: 1) простой газель; 2) газель китъа; 3) газель мусаджа; 4) газель мувашшах; 5) газель кошмувашшахи тарих 6) газель зулкофиятайн; 7) газель зулрадифайн.

Ключевые слова: газель, простые газели, газель китъа, газель мусаджа, газель зулкофиятайн, сочетание газелей.

Kirish. G'azallar paydo bo'lgandan to hozirgi davrga qadar turli rakursda o'zining rivojlanish bosqichini bosib o'tdi. Dastlab yaratilgan diyori Arabiston shoirlari ishlab chiqqan qonun-qoidalarga bo'ysungan ushbu ishqi she'rlar keyinchalik hududiy kengaydi. Shuningdek, ushbu janr yildan yilga kompozitsion, mavzu, obrazlar tizimi va

shakliy jihatdan takomillashib bordi. Jumladan, g'azallar shakliga ko'ra turli davrda farqli tasniflarga ajratildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek olimlaridan g'azalshunos olim Odiljon Nosirov janrni shakliga ko'ra to'qqiz turga [1], R.Orzibekov esa beshga [3], aruzshunos olima D.Yusupova 10ga [4] bo'lib o'rganadi. Boshqa ilmiy manbalarda esa g'azal shakliy jihatdan to'qqiz

turga ajratiladi [Хомидий, 1992: 193]. Adabiyot hayotning in'ikosi bo'lgani sabab undagi janrlar ilmiy tahlil qilinganda, albatta, badiiy asarning yaratilish davri va hududiga bog'liq ravishda o'rganiladi. Zero, "har millatning o'ziga maxsus uslubi bo'lg'ani kabi har zamonning o'ziga maxsus uslubi bordir" [Fitrat, 2009:19].

Tadqiqot metodologiyasi. XX asr II yarmida yaratilgan g'azallar tahlil etilganda, tahlil obyektidan kelib chiqib, quyidagi shakli o'ziga xoslikni namoyon etdi: 1) oddiy g'azal; 2) g'azali qit'a; 3) g'azali musajja; 4) g'azali muvashshah; 5) g'azali qo'shmuvashshahi ta'rix; 6) g'azali zulqofiyatayn; 7) g'azali zulradifayn.

Habibiy, Chustiy, Charxiy, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov va Sirojiddin Sayyid g'azallari yuqoridagi yetti turga muvofiq tasniflanganda, ular ijodida eng ko'p uchrovchi g'azal shakli oddiy g'azal bo'lib 92,5%, eng kam yaratilgani g'azali qo'shmuvashshahi ta'rix (0,15%)ni tashkil etdi. Shuningdek, g'azali qit'a 1,3%, g'azali musajja 1,7%, g'azali muvashshah 0,29%, g'azali zulqofiyatayn 1,16%, g'azali zulradifayn 2,61%ni tashkil etadi. Oddiy g'azal miqdorining ko'pligiga sabab ushbu g'azalning barcha g'azal shakllari uchun asos ekanligi, g'azalchilik an'anasiga ushbu g'azal asosiga qurilgani hamda g'azalchilik tarixida eng ko'p yaratilgan g'azal shakli ekanligidir. Kuzatishlarimiz natijasida shoir Habibiy devonida 387ta lirik asardan 288tasi g'azal, shundan 270tasi oddiy g'azal; Nabixon Chustiyning "Sadoqat gullari" devonida 304ta she'riy asardan 212tasi g'azal, 200tasi oddiy g'azal; Asg'arali Charxiy "Devon"ida 142ta she'riy asardan 59tasi g'azal, undan 48tasi oddiy g'azal; Erkin Vohidov ijodidagi 81ta g'azaldan 78tasi oddiy g'azal Abdulla Oripov g'azallarining esa barchasi oddiy g'azal (31ta) ekanligi aniqlandi. Eng kam uchraydigan g'azallarning murakkab tuzilishga egaligi kamyobligining asosiy sabablaridandir.

Tahlil va natijalar. Davr she'riyatida formal jihatdan qit'a[5] ga yaqin turuvchi g'azali qit'a [6] lar ham yaratildi. Ushbu g'azal turi g'azal va qit'a orasidagi, ikkisining ham xususiyatlarini o'zida mujassam etgan janr hisoblanadi. Matla'ning mavjud bo'lmashligi (matla'da qofiyadosh so'zlar kelmasligi) qit'ani eslatga, mavzu ko'lami, hajmi, vazn xususiyatlari, qofiyalanish tartibi (g'azalning matla'si emas) bo'lsa-da, g'azalning bu turi yoki undan oldingi baytda taxallusning qo'llanishi kabilar g'azalga xos xususiyatlar sanaladi. "Qit'aning abyot qilingan (birlashgan) vazni, qofiyasi va matla'yi bo'lmaydi. Qit'aning me'yori ikki baytdir va ko'pincha muayyan me'yori bo'lmaydi" [Кабул Мухаммад, 1891: 46].

G'azali qit'alar g'azalning ilk namunalari deb qaraladi. Garchi Navoiy davriga kelib g'azali qit'alar badiiy yetuk asar sifatida qaralmagan (Navoiy o'zining "Majolis un-nafois" asarining I va II majlislarida turli shoirlarning 84 ta g'azali matla'sini keltiradi, bulardan hech biri g'azali qit'aning matla'si emas) bo'lsa-da, g'azalning bu turi butunlay yo'qolib ketmadi. Keyingi davr shoirlari ijodida ushbu g'azal turi o'z tirikligini saqlab qoldi. Bobur, Mashrab, Muhammad Sharif Shavqiy, Hamza, Sobir Abdulla, Habibiy, Chustiy, Charxiy kabi shoirlarning g'azali qit'alari bunga misoldir. Ayniqsa, sobiq ittifoq davrida adabiyot oddiy xalq uchun xizmat qilishi muhimligi ta'kidlangandan so'ng she'riyatda ham soddalashish, murakkablikdan qochish kabi holatlarni kuzatish mumkin. G'azalning obrazlar sistemasi, ifoda shakli va usullarida soddalikka erishish, kuyga solish imkoniyati uni xalq bilan

yaqinlashtirdi. Shu sababdan bu davrda nisbatan sodda shakl hisoblangan g'azali qit'alar soni ortdi. Tadqiqotlarimiz natijasi shuni ko'rsatdiki, Habibiy devonida g'azali qit'a 2ta bo'lib, g'azallarning 1tasi marsiya xarakterida. Po'latjon Qayyumov vafotiga bag'ishlangan ushbu g'azalda ta'miya – muammoli ta'rix qo'llangan va maqta'da kelgan ta'rix moddasi orqali olimning vafoti sanasini aniqlash mumkin:

(matla') Ulug' ustozimiz o'tmish jahondan,
Dilimda qoldi ko'p armonu dog'i.

(maqta') Boqib xalqimga ta'rixin, Habibiy,
Dedim u o'chmas (yonib turgan

charog'i) [Хабибий, 1975: 316].

Aniqlanishi bo'yicha, ma'rifatpar pedagog Po'latjon Qayyumov 1885-yilda Qo'qonda tug'ilib 1964-yilda vafot etgan. G'azalda ta'rix moddasi "yonib turgan charog'i" – "يانيب توركان چراغي" abjad hisobida hisoblab chiqilsa, jumal "1964" kelib chiqadi. G'azal hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan (afoyili: mafoiylun, mafoiylun, fauvlun; chizmasi: V – – – / V – – – / V – –).

Shoir Charxiy devonidan o'rin olgan g'azali qit'a

Siz navqiron ko'ngilni gul ochgan bahorisiz, (b)

Har bir shirin bayon ila Quddus Muhammadiy. (a)

Siz hamnafas hamisha bahorni xazoni yo'q, (d)

Bu bog'u bo'ston ila Quddus Muhammadiy. (a)

Shu tarzda 9 bayt alohida baytlarga ajratilmasdan qo'shib yozilgan. Yana alohida 4 bayt shunday holda bir-biriga qo'shib bitilgan (Charxiy devonida bunday g'azallarni ko'plab uchratishimiz mumkin). Ushbu g'azal Quddus Muhammadiyning tavalludi munosabati bilan yozilgan bo'lib, dastlabki to'qqiz baytda adibning ijodiy faoliyatiga tahsin o'qilgan bo'lsa, keyingi alohida to'rt baytda uni tug'ilgan kuni bilan tabriklab ezgu tilaklar bildirilgan [7]. G'azali qit'a muzoriyi musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida yozilgan bo'lib, afoyili va taqti'yi quyidagicha:

maf'uvlu / foilotu / mafoiylu / foilun

– – V / – V – V / V – – V / – V –

Chustiyning "Hayotni hayotdan o'rgan" g'azali qit'asi devondagi yagona g'azali qit'a bo'lib, u 11 baytli didaktik g'azaldir:

Hayotni o'rgan, ey o'g'lon, hayotdan,

(b)

Hayot maktab, hayot dorulfunundir.

(a)

Hayotning rishtasi bo'lmaydi belos,

(d)

Qara, ba'zan chigal, ba'zan tugundir [Чустий, 1992:

212]. (a)

Shuningdek, davr shoirlari tomonidan bir qancha musajja g'azallar yaratildi. Jumladan, Habibiy devonida 6ta g'azali musajja mavjud bo'lsa, Charxiy devonida bu g'azal turi 5tani, Erkin Vohidovda 1tani tashkil qiladi. Aniqlanishicha, musajja g'azallar qofiyalanishiga ko'ra uch turga bo'linadi.

Ular orasida keng tarqalgani quyida tahlil etiladi. Bunda g'azal matla'yida ichki qofiya qo'llanmaydi, aruz va ajzda qofiyadosh so'zlar keladi, xolos. Ikkinchi baytdan boshlab ichki qofiyadan foydalaniladi. Sa'jlar birinchi hashfda, aruzda va ikkinchi hashfda keladi va bayt beixtiyor to'rt qismga ajralib qoladi:

_____ a
_____ a
_____ b _____ b

b a

Shoir Charxiy devonining 3-g'azali bo'lgan "Ko'nglim yaqin" matla'yida sa'j qo'llanmagan, ikkinchi baytdan boshlab ichki qofiyalardan yuqoridagi kabi istifoda etilgan:

Ko'ngil yaqin nigorim, ammo o'zim uzoqda,
(a)

Kelmas ko'zimga uyqu har kecha ishtiyoqda.
(a)

Ag'yora bo'lma moyil, bo'lgil so'zimga qoyil,
(b, b)

Ahdingni qilma zoyil, tashlab meni yiroqda
[Чархий, 1972: 12]. (b, a)

G'azal olti baytdan iborat bo'lib, devondagi eng go'zal ishqiy g'azallardan biridir. Muzoriyi musammani axrab vaznida yozilgan ushbu lirik asarda tazod, tanosub, tashbih, tashxis kabi she'riy san'atlardan foydalanilgan.

Habibiy ijodida "Muborak – G'afur G'ulom" g'azali ham ushbu sxemani o'zida jo etgan:

Ey shoiri zamona, baxtu zafar muborak,

Shavkatli partiyamdan topding nazar muborak.

Qilding hamisha mehnat (b), yoshlarga bo'lding
ibrat,

Har bir so'zing nasihat (b), shirin-shakar muborak
[Ҳабибий, 1975: 183].

G'afur G'ulomga tabrik o'laroq yozilgan ushbu g'azal an'anaviy yetti baytda bitilgan. G'azal muzoriyi

musammani axrab (afoyli va chizmasi: maf'uvlu foilotun maf'uvlu foilotun – V/ – V – / – – V/ – V –) vaznida yozilgan. Shuningdek, adibning "Mirzacho'l", "O'zbek elim" sarlavhali g'azali musajja'lari bunday g'azal sxemasining 1-turiga mansub.

Xulosa. Yuqoridagilardan ma'lumki, bunday g'azallarni yaratish ijodkordan yuksak shoirona mahorat, kuchli bilim, tinmay izlanishni talab etadi va bunday talablarga XX asr II yarmida ijod etgan ko'plab g'azalnavislar to'la-to'kis javob bergan.

Shuningdek, ushbu davr she'riyatida g'azali zulqofiyataynning uch xil, zulradifaynning ikki xil ko'rinishida g'azallar yozilgan.

Izlanishlarimiz natijasida ma'lum bo'ldiki, XX asr II yarmi g'azalnavis shoirlari ijodi keng qamrovli bo'lib, ular g'azal janrining turli an'anaviy shakllarida qalam tebratish bilan birga, noan'anaviy g'azal shakllariga ham murojaat etdilar. Ijodkorlar g'azallarning yaratilishi nisbatan murakkab turlari hisoblangan g'azali musajja', g'azali zulqofiyatayn, g'azali zulradifayn kabi bir qancha shakllarida ijod qilibgina qolmay, balki ushbu turlardan bir nechtasini bir g'azalga jamlab, ajoyib kombinatsiya hosil qildilar. Bunday ixtirolar ushbu davr shoirlarining novatorligi va o'tkir zehni ijodkor ekanligidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 133 б.
2. Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърлари жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – 182 б.
3. Орзобеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1977. – 120 б.
4. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. – Т.: Akademnashr, 2020. – 289 б.
5. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. Adabiyot qoidalari. Nashrga tayyorlovchi: H.Boltaboyev. – Т.: Ma'naviyat, 2009. – 336 б.
6. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. – Б. 193.
7. Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – 535 б.
8. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси, – Т.: УзФА нашриёти, 1961, – 296 б.
9. Чархий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 216 б.
10. Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – 343 б.
11. Исҳоқов Ё. Ғазал. – Т.: Фан, 1978. – 160 б.
12. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. Тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 318 б.
13. Қабул Муҳаммад. Ҳафт қулзум. VII жилд. – Лакҳнау. 1230 ҳ. – Б. 46.
14. Elektron adabiyotlar:
15. www.academia.edu
16. www.scholar.google.com
17. www.scopus.com
18. https://uz.wikipedia.org
19. www.ziyounet.uz